

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Nóvé Béla:

„PATRIA NOSTRA”
'56-os menekült kamaszok
a Francia Idegenlégióban

Témavezető:

Prof. Dr. Rainer János egyetemi tanár

ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
Történelemtudományi Doktori Iskola
Eger, 2016.

1. A kutatás előzményei

A magyar forradalom története és utóélete régóta kiemelt kutatási területem; e tárgyról számos forráskiadványt, cikket és tanulmányt írtam, több könyvet és fordításkötetet publikáltam, életút-interjút, portrét és dokumentumfilmet készítettem. (Lásd alább az 5. fejezetet!) Az elmúlt évtizedben érdeklődésem mindinkább az '56-os magyar exodus kevésbé ismert momentumai s a nyugati magyar diaszpóra máig feltáratlan levéltári és oral history forrásai felé fordult. Így találtam rá kutatásaim újabb izgalmas témájára: a „forradalom árvái”, azaz a kísérő nélkül „világgá ment” közel húsz ezer '56-os magyar kamasz sorskövető vizsgálatára. Értekezésem e mára jórészt eltűnt és elfeledett, egykor népes emigráns nemzedék egy markáns alcsoportjának sokféle válaszútját követi nyomon: azét a mintegy fél ezer, utóbb légiósnak állt menekült kamasz fiút, akinek jó felét (szám szerint 269-et) sikerült azonosítottam az archív magyar és francia titkosszolgálati iratokból, s közülük is főként azon vagy két tucat provence-i, korzikai magyar veteránét, akit az elmúlt öt év során megnyerhettem egy közös „emlékezetmunkára”.

A magyar forradalomról, az azt követő menekülthullámról s a világméretű '56-os diaszpóráról az elmúlt hatvan évben jókora könyvtárnyi irodalom jelent meg, amelyről munkám historiográfiai bevezetője részletes kritikai áttekintést nyújt. A magyar és idegennyelvű forrásközlések, monográfiák mellett aránylag bőséges a személyes emléktanyag is: a hozzáférhető interjúk, életút-interjúk és memoárok sokasága.¹ Az emigráns szervezeti és mozgalmi élet, így az '56-os egyetemi, főiskolás diákság aktivitása, is kellően dokumentált², ahogy az értelmiségi körök önreprezentációja, eszmei és politikai vitái is jól követhetők az archív nyugati emigráns sajtóból s az egyes szervezetek kiadványaiból³ Ugyanakkor a '56-os menekült kamaszok utóéletét átfogóan, tudományos igényvel máig sem vizsgálta senki, még ha az elmúlt évtizedben egy-egy csoportjukról érdemi emlékművek publikációk is megjelentek, így Eörsi László monográfiáiban a Nyugatra szökött, majd hazatért kamasz felkelőkről⁴ vagy Lénárt András elemző beszámolója az ausztriai magyar gimnazisták körében végzett oral history kutatásairól⁵. Munkámmal részint ezt a hiányt is igyekszem pótolni egy vázlatos nemzedéki tablóval, mint erre még kitérek.

Ennél is szembetűnőbb a hiány a Francia Idegenlégió magyar érdekű történeti publikációi terén. A „láthatatlan – magyar – légió” nyomát kutatva itt ma is csak elszórt személyes adalékokat és kétes hitelű memoárokat találni, igaz, ezeket elég nagy bőségben, már vagy hat-hét légiós nemzedék óta. Eseti híradásaikkal, furcsa

¹ A fontosabb gyűjtemények: Columbia Research Program, New York 1957; UN Special Committee on Hungary 1957, Héderváry Collection, OSA Bp., 1956-os Intézet OHA, OSZK Történeti Interjúk Tára.

² Várallyay Gyula: *Tanulmányúton. Az emigráns magyar diákmozgalom 1956 után*. Századvég Kiadó – 56-os Intézet, Bp., 1992.; Uő.: *Tévéúton. Ügynökök az ötvenhatos diákmozgalomban*. L'Harmattan, Bp., 2011.; Czigány Magda: *Kényszerű tanulmányúton. 1956-os magyar egyetemi hallgatók Nagy Britanniában*. József Kiadó, Bp., 2007.; Hidas, P.: *The Hungarian refugee student movement of 1956-57 and Canada*. Canadian Ethnic Studies, 1998 30 (1), 19-50.; Kiss, Tamás: *Association of Hungarian University and College Students 1956 – Szeged*. Belvedere Meridionale, Szeged, 2006.

³ Lásd pl.: Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Európa Kiadó, Budapest, 1996.; Uő.: *Nem élünk hiába. Az Új Látóhatár négy évtizede*. (Európa, Budapest, 2000.), vagy a londoni, majd párizsi Irodalmi Újság nyolckötetes reprint kiadását (Bethlen – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1993.)

⁴ Lásd pl. Eörsi László: *A „Baross Köztársaság”, 1956*. L'Harmattan, Budapest, 2011., továbbá a szerző honlapján: www.eorsilaszlo.hu közzétett több száz felkelő-életrajz „disszidens” kamaszait.

⁵ Lénárt András: *Újra „otthon”*. Hazalátogató '56-os emigránsok, in: *Az 1956-os Intézet évkönyve, 2008*. 109-143. Uő.: *Fluchtgeschichten von 1956er Jugendlichen*, in: Ibolya Mörber–Zoltán Fónagy, eds. *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*, Wien, Czernin Verlag, 2006. 465-495.

módon, még a „civil” kortársak tűnnek a legmegbízhatóbbnak, egy-egy francia földre vetődött magyar író, újságíró: Kuncz Aladár, Molnár Sándor, Koestler Artúr vagy Bajomi Lázár Endre adalékai⁶. Többek közt emiatt is ítélem fontosnak az archív légiós iratok s a francia (német, angol) légiótörténeti irodalom további tanúságát – például az 1956 utáni „période hongroise”-ról, amikor is jó egy évtizeden át több mint 3000 magyar önkéntes szolgált a Francia Idegenlégióban.

2. Célkitűzések

Értekezésem műfaja: csoportos történeti életrajz, pozopográfia, a tárgyalt korszak egy-egy fontosabb jelenségének önálló elemzésével. Ötéves kutatómunkám adatgyűjtéseit és értelmezési kísérleteit az alábbi célkitűzések vezették.

1. Elsődleges célom a hiánypótlás, egy eltűnt és mára jórészt elfeledett nemzedék sorsának feltárása volt mind a forráskutatás, dokumentálás, mind a feldolgozás terén. Annál inkább, mivel tudományos igényű vizsgálat, érdemi történet-szociológiai elemzés, amely az elmúlt másfél század magyar (e)migráns-hullámainak nyugati integrációját vizsgálta volna, utánkövető jelleggel, több nemzedéken át, sajnálatosan kevés van még napjainkban is – s a legkevesebb, furcsa mód, éppen a legközelebbi: a nyugat-európai régió emigráns diaszpóráiról készült. E tekintetben a legalaposabb, több nemzedékes folyamatképet kétség kívül Puskás Julianna, Fejős Zoltán és Tezla Albert, munkámban többször hivatkozott, tengerentúli migráns-monográfiái és forrásközlései adják⁷, noha szerzőik maguk is elismerik: célzott adatgyűjtést, önálló terepkutatást az amerikai magyar diaszpóra alig áttekinthető szórtsága miatt inkább csak lokálisan végeztek (Puskás főként a clevelandi, Fejős a chicagói magyar emigráns nemzedékek sorsát vizsgálva, míg Tezla, bár impozáns forrásgyűjteménye egész Észak-Amerikára kiterjed, a legbővebben szülőhelye: az indianai South Bend múlt század eleji magyar kolóniájának életét dokumentálta.)

2. Statisztikai adatgyűjtéseim indokát, eredményeit munkám releváns fejezeteiben s a dokumentumtárban ismertetem. Ezek célja a jelentős adathiányok pótlása és a korábbi adatközlések kritikai revíziója volt, annak érdekében, hogy megalapozott becslésekkel és tényszámokkal segítse az érdemi összefüggések feltárását s a további kutatómunkát. Mindez több részkutatást foglalt magába: a fiatalkorú menekültek nagyságrendjének megbízható újrabecslésétől az '56 utáni magyar légiósok, s közülük kivált a menekült kamaszok, az eltűntek, elesettek, sebesültek, dezertőrök, hazatérők számarányán át az indokínai és algériai háborúk magyar veszteséglistáival bezáróan. Ezek érdemi tanulságait az „Új tudományos eredmények” cím alatt összegzem.

3. Kezdetől fontos feladatommak ítélem a hidegháborús háttér minél életszerűbb bemutatását, ennek részeként a titkosszolgálatok szerepét (Deuxième Bureau vs

⁶ Kuncz Aladár: *Fekete kolostor. Feljegyzések a francia internáltságból*. Kriterion–Országos Széchényi Könyvtár, Kolozsvár-Budapest, 2014. – Molnár Sándor: *Magyar sors francia földön*, Párisi Magyar Akadémia, é.n. Paris, 1932. – Koestler Arthur: *A Föld söpredéke*, Osiris, Budapest, 1988. Bajomi Lázár Endre *Tramontana. Magyar önkéntesek Franciaországban*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1984.

⁷ Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. – Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke, 1890-1940*. Közép-Európai Intézet, Budapest, 1993. – Tezla Albert: *„Valahol túl, Meseországban...”. Az amerikai magyarok, 1895-1920*. Európa Kiadó, Budapest 1987.

magyar belügyi elhárítás), a kettős postacenzúra, az ügynökbeszervezések, a diplomáciai konfliktusok, a sajtó- és propagandakampányok eszköztárának alapos feltárását. Mindez a fiatalok emigránsok sok éven át hevesen vitatott sorsának ügyében már '56 őszén teljes arzenáljában megmutatkozott, majd az újabb választások és korfordulók mentén döntően meghatározta az '56 kamasz menekült nemzedék további esélyeit, csakúgy, mint változó viszonyát szülőhazájára, a befogadó ország és „harmadik hazája” a Légió iránt („Patria nostra”) – egész a rendszerváltásig, sőt tovább is.

4. Mivel kezdettől úgy tűnt: célcsoportom két legmeghatározóbb – és sokban máig ellentmondásos – ifjúkori élménye az 1956-os magyar forradalom, majd pár év múlva az algéria háború (1954-1962) volt, fontos kutatási célként jelöltem meg azt is, hogy mindkét korszakos súlyú, hidegháborús konfliktusról hiteles és részletgazdag közelképet adjak. Ez, részben hiányos forrásaik, részben elégtelen feldolgozottságuk miatt, további jelentős feltáró munkát igényelt. Az előbbire az '56-os fiatalok menekültek és a nemzetközi segélyszervezetek (UNHCR, US AID, Caritas, Vöröskereszt társaságok, stb) sokféle adathiányát, míg az utóbbira az algériai háború szegényes, egyetlen szerző (J. Nagy László) gyakran sommásan ideologikus, gyér publikációinál alig több hazai irodalmát hozhatom példaként.

5. Itt kell rátérnem munkám elemző szempontjainak célrendszerére. Többek közt épp a magyar '56 vs Algéria máig vitatott erkölcsi, politikai megítélését látva, méltó kutatói kihívásnak találtam azt is, hogy az „áldozatok és tettesek” jórészt terméketlen és hamis dichotómiáját munkámban a tények és személyes indítékok minél teljesebb feltárásával próbáljam meghaladni. Ehhez mindenképp tisztáznom kellett, hogy célcsoportom – e 2. világháború alatt született, sok nélkülözést, erőszakot és embertelenséget korán megélt '56-os menekült kamasz nemzedék – vajon mennyire volt saját tetteinek ura. Másként szólva: sorsukat valóban csak a 20. századi traumák és kényszerek formálták, vagy épp annyira ezek elleni lázadásuk, saját vakmerő döntéseik is?

6. Ennek értő és árnyalt megítélésében segített egy újabb elemző szempont bevonása, amely személyes és csoport identitásuk változatait s ezek jellemző konfliktusait vizsgálta a fejlődés- és társadalomlélektan klasszikus és kortárs szerzői (Freud, Erikson, Mérei, Pataki Ferenc, László János, Erős Ferenc továbbá Pierre Bourdieu, Eric Hobsbawn, Rogers Brubaker Peter Stachel és mások) releváns modelljei és interpretációi alapján.

7. Hasonlóan termékeny elemző szempontnak bizonyult a szocializációs előnyök, hátrányok vizsgálata e sajátos menekült-nemzedékben. Voltaképp annak feltárása, hogy e mára jóval 70 év fölött járó veteránok adaptációját egymást követő élethelyzeteiben mennyiben segítette vagy gátolta, hogy 13-17 évesen '56 végén, 57 elején egyedül vágtak a nagyvilágnak, majd pár év múlva – többen még ekkor is fiatalokként – légiósok álltak. Nem kétséges: ez is, az is döntően hatott szocializációjukra, késleltetett civil életkezdésükre: családalapításukra és polgári pályaválasztásukra. A kérdés csak az, hogy esetről-esetre miként.

8. Újabb hasznos szempontként kínálkozott kutatásaimhoz a „kultúrsokk-elmélet” sokban releváns modellje a sűrűn változó élethelyzetek, kultúrák hatásvizsgálataként, hiszen e „nagyidős” '56-os veterán nemzedék tagjai nem ritkán 3-4 kontinens több tucat légiós bázisát is megjárták 20-30 éves szolgálatuk alatt. (Algéria, Korzika, Madagaszkár, Dzsibuti, Csád, Tahiti, Francia Guyana, stb.) A jól bevált kultúrantropológiai ajánlások ugyanakkor terepkutatásaimban nyújtottak hasznos segítséget a „résztvevő megfigyelő” magatartás-kódexével és az állandó kutatói önkontroll elsajátításával.

9. Végül saját tapasztalataim és az emigrációtörténeti irodalom fényében célul tűzttem magam elé annak meggyőző definiálását is, hogy választott célcsoportom vajon minek tekintendő: franciaországi magyar kolóniának, vagy inkább egy emigráns diaszpórából kivált „légiós diaszpórának”. Ennek meghatározásához referenciaként a hazai s a nemzetközi irodalom analógiáit és ellenpéldáit igyekeztem felhasználni.

3. Vizsgálati módszerek, források

Fokozott érdeklődésem a magyar emigrációtörténet forrásai iránt az elmúlt évtizedben az a nyugtalanító felismerés táplálta, hogy az '56-os emigráns nemzedék eltűnőben van, s vele együtt – a gazdátlan irathagyatékok és a nyugati diaszpórakollekciók kétséges jövője miatt – a személyes emléktanyag jó része is. Eközben az egykor kulcsfontosságú menekültsegítő szervezetek (UNHCR, Vöröskereszt, US Aid, Caritas, stb) archív dokumentációja is egy sor fontos részletben hiányos vagy máig feltáratlan.

1. Hiányok: emigrációtörténeti forrás- és címjegyzék, adatbázis és historiográfia
Elsőként itthon kellett szembesülnöm a „bőséges adathiánnyal”, majd nyugati terepkutatásaim során Ausztriában, Svájcban, Svédországban, Franciaországban s a tengeren túl. Többek közt azzal, hogy máig sem készült átfogó, vagy legalább az elmúlt másfél század magyar (e)migrációtörténeti forrásait és irodalmát megbízhatóan összegző adatbázis, annotált címjegyzék, historiográfia.⁸ Nem jobb a helyzet az '56-os magyar menekült-dráma legkényesebb személyi iratforrásai terén sem. A Magyar Vöröskereszt Személykereső Szolgálatának teljes levelezését és kartonállományát, egykori munkatársainak közlése szerint, egy belügyi kommandó 1962-ben teherautóra hánnya és ismeretlen helyre elszállította⁹, az Osztrák Vöröskereszt ugyanezen részlegének irattárával pedig bő egy évtized múlva, 1973-ban egy fatális csőtörés végzett¹⁰. Öt földrész harmincöt országában a(z örök)befogadott sok ezer fiatalkorú magyar menekült aktái jórészt ma is zárva vannak még. (Csak Bernben, a Svájci Vöröskereszt Archívumában 680 '56-os magyar gyermek adoptálási dossziéja szunnyad a gonddal elzárt trezorok mélyén!¹¹). Miként hatvan év múltán a nyugati titkosszolgálatok és fegyveres testületek (Bundeswehr, US Army / Navy / Air Force, Légion Étrangère) személyi iratainak nagy része sem kutatható, holott jobb híján épp ezek voltak a csellengő emigráns kamaszok sóvár célállomásai.

2. Könyvtári, levéltári és sajtótörténeti kutatások
Kutatómunkámat jó öt éve magyarországi könyv- és irattárakban kezdtem. (OSA, ÁBTL, OSZK, MNL OL, 56-os Intézet OHA) Már ekkor nyomasztó alaphiányként tűnt fel, hogy tudományos igényű, átfogó nemzedék-kutatás máig nem vizsgálta az '56 végén, '57 elején felnőtt kísérő nélkül „világgá ment” közel húszezer magyar kamasz – „a forradalom árváinak” sorsát, noha az még sok évig a hidegháborús propaganda-hadviselés egyik legfőbb ügye és ürügye maradt a vasfüggöny mindkét oldalán, amint azt számos sajtókampány és diplomáciai jegyzékváltás tanúsítja. Erre vall az

⁸ Ez utóbbi hiányát kívántam pótolni egy négyéves áttekintéssel, amelynek műhelyvitáját sok hasznos új szemponttal és adalékkal az MTA Kisebbségkutató Intézet rendezte 2016. júniusában.

⁹ Gombár Mária és Kucsma Ilona (Magyar Vöröskereszt) szóbeli közlése, 2011. október. A személykereső kartonok és levelezések eltűnését a szerzőnek adott 2011 decemberi interjújában Kodri Magda, az MVSZ Személykereső Szolgálatának egykori vezetője is megerősíti.

¹⁰ Adatközlők, mint az előbbi jegyzetben.

¹¹ Dr. Pataky Tibor Sámuel (St. Gallen), volt svájci adoptált, a szerzőnek küldött részletes beszámolója nyomán. 2012 február

egykori hírügynökségi anyagok, a magyar, osztrák, jugoszláv s a nyugati sajtótudósítások sokasága is, akárcsak a Szabad Európa Rádió háttérjelentései (RFE background reports, Open Society Archives, Budapest), melyekből egy sor fontos személyes adalékot sikerült kiszűrni.

3. Interjúk, memoárok, oral-history gyűjtemények

Mindezt a párhuzamosan kutatott interjúk, memoárok s a már említett kortárs gyűjtemények tanúságtételei csakhamar egy népes menekült kamasz nemzedék bizarr és torokszorító sors-repertoárjává egészítették ki. A megtorlástól tartó tizenéves felkelőkön s a közel kétezer ausztriai magyar középiskoláson kívül több ezer magyar vándor került ki nyugat-német, belga, francia, svéd és közép-angliai bányákba, felnőtt honfitársaikkal még éveken át közös kolóniákban élve. Az iméntieknél fiatalabbakat gyermek-intézetekbe vagy (örök)befogadó családoknál helyezték el, míg a serdülő lányokat nagykorúságukig egyházi bentlakások és félzár, üzemi munkásszállók várták. Meglepően nagy számban jelentkeztek kamasz fiúk nyugati fegyveres testületekbe is: az osztrák csendőrségbe, a Bundeswehr állományába, az amerikai hadsereg, légierő s a haditengerészet itáliai, franciaországi és NSZK-beli bázisaira – és persze: a Francia Idegenlégióba...

4. A magyar és francia titkosszolgálatok archív légiós iratai

További beható kutatásaim célcsoportjául ez utóbbiakat választottam, többféle elvi, módszertani és gyakorlati megfontolásból. Mindenek előtt azért, mert kezdettől a légiósoké tűnt az egyik legnépesebb, markánsan elkülönülő kamasz emigráns csoportnak. Ez volt továbbá a leginkább zárt, homogén s egészen 1968-ig, az algériai francia evakuáció végéig, a legjobban követhető nyomvonalú csoport. Nem volt mellékes szempont az sem, hogy kezdettől ebből a körből tárult fel az archív személyes és életrajzi források legnagyobb bősége. Csak az Állambiztonsági Iratok Történeti Levéltárában (ÁBTL, Budapest) az elkövetkező négy évben több mint száz – eddig nem kutatott – légiós dossziét forgattam át. (Nyilvántartó kartonok, objektumdossziék, ügynökjelentések, a belügyi postacenzúra időszaki jelentései, stb) Mindezt csak tetézte a kihívás, hogy ezúttal civil kutatók által nem járt (hadi)ösvények vártak, hiszen a Francia Idegenlégió „magyar történetét” tudományos igénnyel előttem nem kutatta és publikálta senki.

5. A provence-i, korzikai magyar veteránok bevonása életút-kutatásaimba

Vizsgálódásaim spektruma tovább tágult és mélyült, amikor 2011 nyárutóján Provence-ban, majd később Korzikán, személyes ismeretségbe kerültem vagy két tucat, máig összetartó magyar veteránnal. Többségük tizenéves felkelőként már 1956 őszén átesett a „tűzkeresztségen”, majd a megtorlás elől Nyugatra szökve, pár év múltán a Légióba állt, ahol három, négy földrész vagy két tucat bázisán 15-29 éven át szolgált. Másrészt új lendületet adott itthoni levéltári kutatásaimnak, hogy 2012 tavaszán a Balassi Intézet ösztöndíjával magyar kutatóként először nézhettem át módszeresen az Idegenlégió Aubagne-i Központi Archívumának (Centre Documentation LE) magyar érdekű iratanyagát az algériai háború éveiből.¹² Harmadrészt itthoni és franciaországi oral history interjúzásomat időközben sikerült veterán adatközlőimmel kiterjesztenem egy több éven át – 2011 őszétől 2015 őszéig – tartó emlékmérésre, a Dunatáj Alapítvány stábjával egészítés, sorskövető dokumentumfilmet forgatva. (A kb 40 órnyi felvételtől „Patria Nostra” címmel televíziós és mozifilm készült; itthoni és külföldi bemutatója 2016 őszén várható.)

6. Kérdőíves kutatás a provence-i, korzikai veteránok körében

¹² Journal de Marches et Oérations de la Légion Étrangere, 1956-1962, Bilan annuel, 1959; 1960

Elő kutatásként ez a kérdőív részben az életrajzi és kortörténeti adatgyűjtést, részben az önreflexiók megismerését szolgálta, a személyes, csoport-, nemzedéki és etnikulturális identitás továbbá a lojalitás-konfliktusok – a későbbi életút-interjúkban és csoportos beszélgetésekben – mélyebben feltárandó további kutatásához. Az 50 kérdésből álló kérdőív a 70-es éveikben járó provence-i, korzikai veteránok mindhárom életszakaszát (t.i. a Légión elöttit, alattit és utánit) arányosan vizsgálta, s arra 2011 és 2014 között kilencen válaszoltak írásban.¹³ A kitöltött ívekre egy-egy jelentős korforduló, életszakasz avagy személyes döntéshelyzet illusztrálásaként munkámban – más forrásokkal együtt – bőven hivatkozom, válaszaikat a fontosabb kérdésekre olykor csoportosan is idézve.¹⁴

7. A franciaországi magyar „civil” emigránsok légiós-képe

Az elmúlt két évben, kutatásaim „érettebb”, elemző fázisába érve, elhatároztam, hogy módszeresen feltárom célcsoportom viszonyát néhány számukra fontos referencia-csoporthoz (ítthoni rokonok, nemzedéktársak, franciaországi „civil” emigránsok, a befogadó – főként helyi – francia közeg, az idősebb magyar légiós nemzedék tagjai, a légiós dezertőrök és hazatérők 1990 előtt és után). Ennek részeként 2015 elején körlevélben egy 7 pontos kérdőívet juttattam el 25-30, jórészt ’56-os franciaországi magyar ex-emigránshoz, hogy felmérjem, mit tudtak és mit gondoltak egykor légiósnak állt menekült társaikról, s volt-e bármilyen kapcsolatuk velük. Válaszaikat személyesen, telefonon vagy levélben adták meg, ezekből néhány érdemi adalékot a maga helyén külön is idézek.¹⁵

8. Kamerás és diktafonos életút-interjúk (2011-2015)

Kezdetől azon voltam, hogy vizsgált célcsoportom szűkebb körével (egy tucatnyi provence-i, korzikai veteránnal) nyílt és bizalmi kapcsolatom alakuljon ki, s ismételt kinti vagy itthoni találkozásaink során alkalmat találjunk arra is, hogy életútjuk főbb eseményeit kamera vagy diktafon előtt egyenként felidézzék. Mindenkivel legalább egyszer (bár olykor 3-4 ízben is) saját otthonában készítettünk több órás interjút, s ezen kívül haza látogatásuk alkalmával négyüket gyermekkoruk helyszíneikre is elkísértük. Interjúink részben „szabad kifutásúak”, részben tematikusan irányítottak voltak, a helyzettől és lehetőségeinktől függően. A narratív interjúzás abszcinens módszerét ezúttal nem tartottam követendőnek, mivel a kérdező személyében maguk az interjúalanyok is aktív beszélgetőtársat reméltek, sőt, nem ritkán „emlékvezetőt”, tolmácsot, név- és címtárat, sőt „időrendészt” is.

9. Csoportos együttlétek, interjúzás a családi és baráti kör tagjaival

Más volt a helyzet a szintén rögzített csoportos együttlétek – ’56-os megemlékezések, bankettek, család- és beteglátogatások, a gyermekkori helyszínek bejárása alkalmával. Ezek során, amennyire lehetett, igyekeztünk (a dokumentarista stábot is beleértve) háttérben maradni, hogy a család, barátok, szomszédok, munkatársak közegében veteránjaink minél autentikusabban nyilatkozzanak meg. A családtagokkal, barátokkal, más veterán vagy aktív légiósokkal külön is interjúztunk, 30-40 további beszélgetést rögzítve.

¹³ A kérdőívet kitöltő légós veteránok: A. Domokos (Budapest, 1939) Paris, 2012 – Huber Béla (Sopron, 1942) Aubagne, 2012 – Spátay János (Budapest, 1943) Puyloubier, 2011 – Soós Sándor (Budapest, 1939) Séptemes les Vallons, 2012 – Sorbán Gyula Elek (Budapest, 1940) Toulon, 2011 – Szecskó Tibor (Gyöngyös, 1939) Aix-en-Provence, 2011 – Morvay Tamás (Budapest, 1938) Vins sur Caramy, 2012 – Nemes Sándor (Szekszárd-Zomba, 1941) Borgo (Korzika), 2011 – Pápai Lajos (Öcsöd, 1937) Montrichard, 2014

¹⁴ Dolgozatom végén a Dokumentumtárban mintaként közreadom első válaszolóm: Nemes Sándor (Borgo, Korzika) kitöltött kérdőívét.

¹⁵ Dr. Paul Wiener, Párizs; Martha Dufournaud, Párizs; Szabó Sándor, Versailles; Koós Anna, Oláh Mátyás, New York, Budapest.

10. Memoárok és további emlékanyag-gyűjtés

Munkámhoz ezen túl is sokféle hasznos segítséget kaptam veterán adatközlőimtől. Magyar és francia nyelvű légiós forrásokkal, kézikönyvekkel láttak el, bizalmi ajánló láncaik révén további nemzedék-társaikat segítették a kutatásba bevonni, s utóbb oroszlanrészük volt abban is, hogy a mintegy 500 Nyugatra ment, majd légiósnak állt 'menekült kamasz közül 269-et sikerült névvel és személyi adatokkal azonosítanom. Kérésemre többen részletesen is lejegyezték emlékeiket, például menekülésükről, lágerélményeikről, korai emigráns éveikről, az '56-os, majd az algériai harcokról. A további emlékanyag-gyűjtésben (archív fotók, levelek, személyes és hivatalos iratok) is sokan részt vettek; leginkább az ő érdemük, hogy munkámat annyi eredeti és koridézö képpel illusztrálhatom, s hogy az '56-os Intézet Oral History Archívumában, kérdőívekkel, memoárjaikkal, interjúkkal együtt „Légiós kutatások” címmel ilyen bő és sokrétű forrásanyagot helyezhetek letétbe. (Forrásaim tételes jegyzékét disszertációm végén közlöm.)

4. Új tudományos eredmények

Munkám talán legfontosabb novuma, hogy a könyvtári, levéltári kutatásokat a személyes emlékanyaggal kontrasztálva (kérdőívek, interjúk, memoárok, kamerás és diktafonos életútinterjúk) 60 év múltán sikerült sokrétűen dokumentálnia egy mára jeltűnt és elfeledett, egykor jelentős számú '56-os kamasz menekült-csoport életének válaszútjait. Hasonlóan hiánypótlónak vélem a közel húszezres menekült kamasz nemzedék sokféle ágazó sors-repertoárjának felvázolását, az '56-os forradalom, a harcok, a menekülés, majd a korai emigráció számos új, levéltári és személyes adalékaival. A menekült kamaszok sorsát követve munkám elemző esettanulmányok során át frissen feltárt dokumentumokból kínál betekintést a hidegháború hírszerző- és propaganda-akcióinak hátterébe, avagy a szembenálló kelet-nyugati titkosszolgálatok és erőszak-apparátusok sajátos működésmódjába.

Statisztikai adatgyűjtéseim eredménye: egy sor eddig ismeretlen tényt szám és becslésadat. Így az egyedül Nyugatra ment fiatalok számát illető korábbi adatközléseket (1957-es KSH-felmérés, UNHCR-jelentés, osztrák és jugoszláv belügyi nyilvántartások, stb.) tüzetesen egybevetve arra jutottam, hogy e menekült korcsoport nagyságrendjét a legtöbb szerző és forrás alulbecsüli, s az ténylegesen mintegy egyharmadával nagyobb volt az eddig feltételezettnél, azaz a 10-17 éves korosztályból mintegy 14-18 ezer fiú és lány maradt kinn végleg Nyugaton. Magyar és francia források, továbbá kiterjedt személyes adatgyűjtés nyomán hasonlóan sikerült meghatároznom az 1945 és 1963 közötti magyar légiós kontingens nagyságát (kb. 4000 fő), ebből az 1956 után belépőket (kb. 2500), majd az '56-os fiatalok becsült (kb. 500) és azonosított létszámát (269). Ez utóbbi további bontással egy sor finomelemzést tett lehetővé (az első 5 évet végigszolgáltak, az elesettek, leszereltek, dezertőrök, hazatérők, ügynököknek bezervezettek száma, stb.)

Kutatásaim hasonlóan új és érdemi eredménye, hogy a magyar belügyi elhárítás sok éves kiterjedt adatgyűjtéssel, levélfelügyeléssel és ügynöképzéssel is csak a magyar légiósok alig egyharmadát tudta azonosítani és nyilvántartásba venni. Régi adósságnak, fontos adatközlésnek vélem azt is, hogy az indokínai és az algériai háborúk magyar légiós veszteségeinek nagyságát megbízható francia és magyar belügyi forrásokból sikerült összesítenem – az Indokínában elesettek ténytiséma és becslése: 288 / 330, míg az algériai halottaké: 26 / kb. 120. (Mindez nem tartalmazza a hadifogoly-táborokban elhunyt, a túlélők szerint több százra tehető magyar légiós veszteséget.) Ezen adatok további fontos hozadéka volt a felismerés, hogy a

születési dátumokból azonosíthatóan mindkét légiós nemzedékben – a '45 és az '56 utániakban egyaránt – rendkívül magas volt a kamaszként Nyugatra hurcolt vagy szökötték aránya (a '45 utániak kb. egyharmada – az '56 utániak kb. egyötöde), melyből csakis arra juthatunk, hogy a történelem olykor lesújtóan ismétli önmagát.

Járatlan utakon indultam el forráskritikai igénnyel elsőként vállalva felkutatni a Francia Idegenlégió múltjának meglepően gazdag, magyar érdekű adalékait. Hasonló úttörő vállalat volt a jelentős magyar légiós kontingens szerepének alapos történeti rekonstrukciója az algériai háborúban.

Csoportos életrajzom elemzései több új történet-szociológiai és csoportlélektani tanulsággal is szolgáltak, ezekből itt csupán kettőt emelek ki. Az egyik a multietnikus összetételű és deklaráltan szupranacionális ideológiájú testületek (Idegenlégió!) csoportidentitásának hosszú távú – több korszakon és életszakaszon átívelő – változásai, amelyek révén korporatív kényszertársulásból mindinkább önkéntes civil közösségekké válnak, ahogy ezt jól példázzák a magyar légiós veteránok bajtársi körei. Mint azt általános trendként Puskás Julianna, Fejős Zoltán és mások terepkutatásainak tanulságaként Gyáni Gábor kiemeli, a sikeres beilleszkedés nyomán az '56-os magyar menekültek „csoportidentitásukat idővel kezdték egyéni identitásra cserélni; mind jobban meggyengültek kapcsolataik az etnikus (magyar) szervezetekkel, és személyi érintkezésükben (házasodás, a lakóhely megválasztása), és egyre inkább elszakadtak a magyar etnikai networktól.”¹⁶ Gyáni persze nem állítja – mint az általa hivatkozott kutatók egyike sem –, hogy mindez az '56-os magyar diaszpóra egészére érvényes asszimilációs séma lett volna szerte a nyugati emigrációban. Ahogy nem is volt az! Hisz éppen a magyar légiósok markáns ellenpéldája mutatja, hogy a meggyengült-megrendült etnikai csoport-identitásból igenis vezethet(ett) út nem csak az egyéni, vagy egy másik etno-kulturális, hanem egy merőben új, korporatív – és jelszavaiban – szupranacionális csoport-identitáshoz is (fiatalon, aktív légiósként), majd sok évtized múlva, felemás kompromisszumok nyomán (és furcsa mód éppen az itt-ott „elmagyarosodó” légiós bajtársi körök közvetítésével) vissza az '56-os menekültek részben etno-kulturális, részben történelmi-politikai önazonosságához, ahogy azt jól példázzák a párizsi, provence-i magyar veteránok sajátos '56-os emlékezetkultuszai is.

A másik meglepő tanulság az adaptációs teszhelyzetek kényes korrelációját fedi fel a fiatalkorú emigránsok szocializációs készségeivel és végsősoron integrálódásuk esélyeivel. Vizsgált célcsoportom, bár sajátos nemzedéki, szociális és identitásjegyeket is mutat (galéri-szellem, szocializációs hendikep, deviáns hajlamok, stb), kezdetben nem igen különült el az 1956-os franciaországi magyar menekültektől. Az önálló csoportképződés – s vele egy szorosabb közös létforma és önazonosságtudat kialakulása – jellemzően Algériában, a Légióba állva kezdődött csak meg körükben a háború, majd az elhúzódo francia evakuáció alatt évekig összezárva tucatnyi légiós ezredben, több tucat náció fiaival, köztük jó háromezer egykorú vagy idősebb honfitársukkal. A „koloniális” életmód még itt, az utolsó észak-afrikai gyarmaton szolgálva volt a leginkább jellemző rájuk, ahol egységük, bázishelyük alig változott, noha a hadműveletek állandó mozgásban tartották őket. Egnemű „kolóniákat” azonban még itt sem alkothattak a sokféle etnikai, nemzedéki, rangbeli, stb különbség miatt – amint azt a referencia-csoportok tanulságait és a „magyar légiós maffiát” tárgyaló fejezetben kimutatom. Amire idővel egymást mind jobban megismerve módjuk nyílt, az az '56-os élményközösség és a nemzedéki összetartás spontán megerősítése volt, mielőtt Algériából útjaik ismét sokfelé

¹⁶ Gyáni Gábor: '56-os menekültek emlékező stratégiái. In: Kanyó Tamás: Emigráció és identitás – '56-os menekültek Svájcban, L'Harmattan, 2003, 137.

szétváltak. Ez szolgált azután, évtizedek múlva, immár civilben alapul arra, hogy az egymáshoz nem túl távol lakó, provence-i magyar veteránok egy szűkebb, önkéntes csapata a maga erős csoportidentitásával, nosztalgikus reprimádként felújítsa e „hadikolóniák” emlékét, rítusait és korporatív hagyományát.

Ám az integráció sikere szempontjából ennél is fontosabb volt az a prolongált esély, amit Erik H. Erikson „az ifjúkor moratóriumaként” jellemez. Emlékeikből ugyanis rendre kitűnik, hogy az 1950-es évek utóján nagykorúvá válva szocializációjuk voltaképp alakadt, s a legtöbbjüket a francia civil élet ismételt adaptációs kudarcai kényszerítették a Légióba. Tény, hogy az adaptációs krízisek feltűnően korán és súlyosan tették próbára e népes serdülő korosztályt, mint azt számos dokumentált eset is jelzi. Mindez csak tetézte a kamaszkori lelki válság és identitás-krízis amúgy is nehéz próbatételeit, melyekhez nem csak a magány, az idegenség és otthontalanság, a nyomor, az éhezés és a munkanélküliség társult – főként Franciaország nagyvárosaiban –, hanem gyakran a xenofób stigmák és durva megaláztatások sora is. Nem csoda, ha e kezdeti szocializációs kudarcok nyomasztó csapdahelyzetéből sokan próbáltak menedéket találni az Idegenlégióban.

Csak hogy a 18-20 éves légios rekrutáknak a háborús Algéria kezdetben ennél is nagyobb megpróbáltatást jelentett, egyrészt a kényszerű összezártság, az állandó agresszió és stressz, másrészt a többszörös idegenségélmény újabb kihívásaival: a Légió multikulturális közegéhez s a helyi lakosság merőben másfajta nyelvéhez, szokásrendjéhez nap mint nap kényszerűen igazodva. Aki mindezt túlélte, és sikerrel tudott váltani a szoros szabályrendjével némi biztonságot is nyújtó korporatív létmódra, az az első öt év után további ötöt-tíz év után immár távoli, békésebb posztokon leszolgálva egyben haladékokat kapott – az első súlyos adaptációs kudarc után újabb esélyt arra, hogy francia nyelvtudásában, testben-lélekben megerősödve civil életét Franciaországban újrakezdje, felnőtként új családra, otthonra és hivatásra találva.

* * *

Téziseim ismertetése után végül itt térnék vissza a meghaladni ajánlott kérdésre: végül is minek tekinthető az '56-os menekült kamaszok népes táborában ez az ötszáz magyar légios, ki ifjúsága legszebb éveit vesztegette, mindhiába, a háborgó Algériára – „áldozatnak avagy tettesnek”?

A kérdés persze így eleve hamis, hiszen a válasz csak eseti és személyes lehet. Akárhogy is, az iratok és a túlélő társak tanúsága szerint akadtak köztük örök lázadók, hősök és balekok éppúgy, mint önző és erőszakos, csak a maguk javát leső „moral insanity”-k, bajtársaikat bárkinek feladó besúgók a magyar és a nyugati hírszerzés – olykor egymás után mindkettő – szolgálatában, vagy másokat mentendő a maguk életét is vakmerőn kockára tevők. Egy biztos: többségük sorsvonalát egy életen át az ismétlődő lojalitás-konfliktusok sikeres vagy kudarcos feloldási kísérletei jelölték ki – gyakran jókora vargabetűkkel. Tartozni akartak valahová, mint az születésüinktől elemi vágya valamennyiünknek, s ezért nem egyszer aránytalanul nagy árat kellett fizessenek. Ha pedig csak két rossz közül választhattak, a túlélő ösztön nem igen hagyta őket hosszan latolni: „Áldozat legyek-e vagy tettes?”

Az általam közelről megismert maroknyi provence-i, korzikai veterán, mondhatni, szerencsés túlélője és megkésett hírvivője e sok nehéz próbát kiállt nemzedéknek. Ám még e tisztos kort megért férfiak csaknem egész élete is a hazavesztés és hazakeresés, az otthontalanság és otthonteremtés erőn felüli küzdelmeivel telt el. Nyugtalan hely- és társkeresésük, úgy tűnik, ma sem ért véget: közülük többen is fontolgatják, hogy hosszabb időre vagy végleg hazatérnek.

5. A jelölt 1956-os tárgyú publikációi

1. Könyvek

- Nóvé Béla: *Kortárs Krónika 1956*. Krónika Nova Kiadó, 2012.
- Nóvé Béla: *A katalán torony*. Esszék, tárcák, publicisztikák, Mandátum Kiadó, 2013.
- Nóvé Béla: *Múltunk, ha szembe jön*. Cikkek, tanulmányok, Noran Libro Kiadó, 2013.
- Les trajets du samizdat. In: *Budapest. Une guide culturelle*, Autrement, Paris 1988.
- The Orphans of the Revolution. Hungarian Under-age Refugees and their Stories In: *East Central Europe in Exile. Patterns of Transatlantic Migrations.*, Cambridge Scholars Publisher, 2013. vol 1. pp. 65-92.
(előkészületben:)
- Nóvé Béla: *Patria nostra – '56-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban*, Balassi Kiadó, 2016. október

2. Fordítás-kötetek

- Heller Ágnes - Fehér Ferenc: *Egy forradalom üzenete, 1956*. Kossuth, 1989.
- Heller Ágnes - Fehér Ferenc: *Jalta után*, (másokkal) Kossuth, 1990.

3. Dokumentumfilmek

- *Patria nostra. 1956-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban* – 24 perces válogatás egy készülő dokumentumfilmből <https://vimeo.com/45564805>
- *Bibó-émlékkönyv 1979* (Dunatáj Alapítvány 2014. rendező: Surányi Z. András, szakértő, beszélgetőtárs: NB)
- *Patria nostra. 1956-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban* (Dunatáj Alapítvány 2016. rendező, szakértő, beszélgetőtárs: NB)

4. Portrék, interjúk, életút-interjúk

- „Nekem ez szívügyem volt.” Forgács Pál utolsó interjúja. *Élet és Irodalom*, 1996. július 12.
- Félbeszakadt hatásvizsgálat. Töredékek Kardos László életút-interjújából. *Élet és Irodalom*, 1999. június 18.
- Egy lónyais örökdiák Londonban – Huszár László építész életútja, *Holmi*, 2008/9.
- Huszár László (London) életút-interjúja, 2002. 1956-os Intézet, Oral History Archives
- Grúber Istvánné Hegedűs Györgyi életút-interjúja, 2009. 1956-os Intézet, OHA
- Mécs Imre életút-interjúja, 2011. 1956-os Intézet, OHA

5. Cikkek, tanulmányok, film- és könyvkritikák

- Happening helikopter-huzatban. Jancsó Miklós: Szörnyek évadja. *Filmvilág*, 1987/4.
- Vágóhídi vérvád. Kézdi Kovács Zsolt: Kiáltás és kiáltás c. '56-os témájú filmjéről. 1987 november. (Közlésétől a *Filmvilág* elállt, így csak a Katalán torony c. kötetben, 2003-ban jelent meg. 81-84.)
- Önkényuralmi emlékeink – avagy az emlékezet önkényuralma, *Magyar Lettre International*, 48./2003. - lengyelül: „Nostalgia”, Czarne, Warszawa, 2003. – olaszul: Nostalgia: Saggi sul rimpianto del comunismo, Bruno Mondadori, Milano, 2003.
- Rediscovering the Hidden Path of Samizdat and the Dissent Movements, in: *Przeгляд*, Warsaw, July 2005.

- „Elhunyt korszakról jót, vagy...” Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben. *Holmi*, 2008/12.
- Cenzúraviták a '80-as évek Magyarországon, *Kritika*, 2011/1-2. oroszul: Jevropa, Varsó, 2009/3.; angolul: *Eurozine.com*, 2010. szeptember + *Paradigma*, Szentpétervár, 2010/14.; németül: *Osteuropa*, Berlin, 2010/12.; litvánul: *Kulturos Barai*, Vilnius 2010/9.
- Gyázmunka vagy halotti tor? Molnár Adrienne: Ötvenhatosok a rendszerváltásról, *Élet és Irodalom*, 2011. 11. 13
- Világtörténelem – helyben... Eörsi László: A „Baross Köztársaság”, 1956. *Élet és Irodalom*, 2011. 10. 21.
- Menekültkarácsony, 1956. *Élet és Irodalom*, 2011. 01. 14.
- A forradalom árvái. Az '56-os emigráns és remigráns kamaszok sorsa. *BBC History Magazin*, 2012/1-3.
- Bibó, 100-54-48 *Élet és Irodalom*, 2011. 01. 14.
- Szabó Zoltán, 100 +/- ? *Kritika*, 2012 /12.
- Rejtőző fondok, kései tanúságtételek. *Múlt-kor*, www.mult-kor.hu/cikk.php?id=38081 , 2012. 12.27.
- Perishing Papers, Vanishing Witnesses? The Future Fate of Hungarian Diaspora Collections. *Slavonic and East European Information Resources*, 2013/1
- The Orphans of the Revolution. Hungarian Under-age Refugees and their Stories In: *East-Central Europe in Exile. Patterns of Transatlantic Migrations.*, Cambridge Scholars Publisher, 2013. vol 1. pp. 65-92.
- A forradalom árvái / Népfelkelők idegen zászlók alatt / Patria nostra – 3 részes cikksorozat: *BBC History Magazin* 2012/1-3.
- Szigorúan nyilvános – Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956-1990. I-II. c. könyvről, *Revizor*, 2012. szeptember
- „Ha elesnék, maradjon valami utánam.” Soós Sándor '56-os kamasz nemzetőr emlékeiből. *Budai Polgár*, 2012.11.02.
- Á la recherche des vétérans hongrois, *Képi Blanc magazine de la Légion Étrangère*, 2012/6.
- The Orphans of '56. Hungarian Child Refugees and Their Stories. *Eurozine*, 2013.01.21. <http://www.eurozine.com/articles/2013-01-21-nove-en.html> litvánul: *Kulturos barai*, Vilnius, 2012/12., lengyelül: *Res Publica Nowa*, Varsó, 2013/4.
- „Patria nostra”. 1956-os menekült kamaszok a Francia Idegenlégióban, *Kommentár*, 2013/2.
- «Patria nostra», Un documentaire sur des jeunes émigrés hongrois engagés dans la Légion Étrangère. *Revue historique des armées*, n° 270 - 1er trimestre, Paris 2013.
- Szerelmes levelek a Szaharából. Magyar légiósok szerelmi levelezése. *BBC History Magazin* 2015/4.
- „Híre ment, hogy arany van a búza közé rejtve”. Interjú B.-né Kodri Magdával a Magyar Vöröskereszt Személykereső Szolgálatának egykori vezetőjével, *Kritika*, 2016/1-2. 18-22.

6) Kiállítás-terv, katalógus-szerkesztés

- Szamizdat. Alternatív kultúrák Kelet- és Közép-Európában, 1956 - 1989. Stencil Kiadó – Európai Kulturális Alapítvány, Budapest 2004.
- The Hungarian Exodus of 1956. Concept and textwork of a documentary photo exhibition displayed at the University of Gdansk, Poland, June 2012.